

İSLAM DÜNYASI'NDA KENTE DAİR DÜŞÜNSEL KÖKLER: FARABİ VE İBN HALDUN'UN KENT KAVRAMSALLAŞTIRMALARI
INTELLECTUAL ROOTS ABOUT CITY IN ISLAMIC WORLD: FARABI AND IBN HALDUN'S CITY CONCEPTUALISATION

Gencay SERTER¹

ÖZET

Müslümanların Mekke'den Medine'ye göç neticesinde şehirli hale gelmeleriyle birlikte mekânla kurdukları ilişki köklü şekilde boyut değiştirmiştir. İslam Medeniyeti'nin kültürel ve ekonomik anlamda yükselişe geçtiği dönemlerde de bu ilişki derinleşmiş; birçok yeni kent kurulurken diğer taraftan da başka kültürlerle ait kentler İslamlaştırılmıştır. İslam Dini ve mekân arasındaki ilişki coğrafi olarak genişleyip içerik olarak derinleşirken şehir, siyasetin ve düşünce dünyasının temel ilgi alanlarından biri haline gelmiştir. Bu anlamda İslam dünyasının ekonomik ve siyasal güç olarak batının önünde olduğu 10.-14. Yüzyıllar arası süreç içerisinde ekonomi ve siyasal alandaki üstünlük kendisini düşünce dünyasında da göstermiş ve bu yüzyıllar içerisinde birçok alanda olduğu gibi kent ve kent yaşamına ilişkin öncü fikirler oluşmaya başlamıştır.

Farabi ve İbn Haldun bu çerçevede kent ve kentlilik üzerine ilk öncü fikirleri ve tespitleri ortaya koyan kişiler olmuşlardır. Farabi kent ve kent yönetimi üzerine yoğunlaştırdığı düşüncelerde soyut bir çerçevede konuyu ele alırken, İbn Haldun ise somut gözlem ve deneyimlerden yola çıkarak görüşlerini geliştirmiştir. Bu kapsamda bedevilik (kıra ve göçebeliliğe ait olan) ve hadarilik (medenî ve gelişmiş olan) İbn Haldun'da temel kavramlar haline gelmiştir. Ayrıca İbn Haldun öncü şekilde ekonomik gelişmişlikle kentsel mekân arasındaki ilişkiyi ortaya koymuş ve kentlerin estetik gelişmişlik düzeyi ve fiziki büyüklükleri ile ekonomi arasında basit ama çağının ötesinde ve öncü şekilde fikirleri ortaya çıkaran düşünür olmuştur.

Tüm bu çerçevede ele alınıp incelendiğinde İslam dünyasına ait bu iki düşünür, kent üzerine öncü fikirleri ilk kez ortaya koyan kişiler olmuşlardır. Ancak batı dünyası içerisinde bu iki düşünür, kentbilim ile ilgili olarak hak ettiği yere erişememişlerdir. Bu anlamda makale bu eksikliği gözetenek kentbilim yazınında çokça referans verilmesine de öncü ve özgün yeri olan Farabi ve İbn Haldun'un kente ilişkin kavramsallaştırmaları ve düşüncelerini ortaya koymayı hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Farabi, Kent, İslam.

ABSTRACT

Muslims became urban citizen after the migration from Mekke to Medine and the dimation of their relationship between space has changed dramitically. A lot of new cities were established and many of the cities belong to the other cultures has islamised in the period of rising of Islam civilization. And in this period relationship between Islam and space has became deeper. As a consequence of all these developments urban space has become the main concern of the politics and the world of thoughts in Islamic world.

Islamic World was more sophisticated than the western civilization from the point of economy and politic between 10th and 14th centuries. So this level of development in the political and economic area effected the world of thoghts and the precursorideas has come to light.

With in this scope, Farabi and Ibn Haldun were the people who have precursorand authentic ideas and conceptualisations about city. Farabi has established his ideas on city and city management in the abstract context. Moreover Ibn Haldun developed his ideas on city and city management by using observation and experience. In this context nomadic life (bedevilik) and civilisation (hadarilik) have become main concepts in the Ibn Haldun's thoughts and he revealed the relationship between economic developments and urban space. In addition, he revealed the relationship between economy and the esthetic level and physical size of the cities.

¹Dr. Şehir Plancısı, Tarım ve Orman Bakanlığı, sertergencay@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0001-9556-4068

With in this scope these two thinkers were the people who revealed the preliminary ideas on city in their era. But these two thinkers haven't got the attention that they deserves in the western world. So this article aims to fill this deficiency and execute IbnHaldun's and Farabi's ideas and conceptualisations on city and city life.

Key Words: Ibn Haldun, Farabi, City, Islam.

GİRİŞ:

Müslümanların yerleşik hayata geçişleri ile birlikte kentsel mekân ile kurdukları ilişkinin boyutu değişmiş ve yoğunlaşmıştır. İslam'ın yükselişi ile birlikte İslam'ın kentsel yaşamda ortaya çıkardığı pratik, İslam düşünürleri içerisinde de kenti ayrıcalıklı bir yere taşımıştır. İslam'ın yükseliş süreci içerisinde yeni kentler kurulurken diğer yandan başka kültürlerle ait kentler İslamlaştırılmıştır. Ancak net şekilde altını çizmek gerekir ki ister yeni kurulsun, ister fethedilsin tüm bu kentlerde İslam kültürünün yarattığı dönüşümün temel çerçevesini, özünü ve ruhunu İslam dini oluşturmuştur (Hakim, 1988: 15).

İslam dini ve kentsel mekân arasındaki bu ilişki kendini en çarpıcı şekilde düşünce dünyasında ortaya koymuştur. Bu anlamda İslam'ın ekonomik ve siyasal güç, hem de düşünce anlamında batının çok önünde olduğu 10-14 yy. arasında yaşamış iki büyük düşünürün kent üzerine öncü kavramsallaştırmaları ve düşünceleri bu makalenin konusudur. Bu anlamda kronolojik olarak Farabi'nin metafizik bir kurgu içerisinde kavramsallaştırdığı kent üzerine düşünceleri ile İbn Haldun'un sosyoloji ve nesnel ilişkileri önceleyen düşünceleri bu makalede incelenmiştir.

Farabi: Erdemli Bir Topluma Ulaşmanın Yolu Olarak Faziletli Kent

M.S. IX. yy'dan itibaren antik Yunan mirasına ilişkin Müslüman dünyasında yoğun bir çeviri faaliyeti başlamıştır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Antik Çağ'ın İslam Medeniyeti'ne ağırlıklı aktarılan yüzü büyük oranda Antik Çağ kapanırken hâkim olan Yeni-Platonculuk² akımı olmuştur. Plotinos'un görüşleri doğrultusunda şekillenen bu akım, temelde iki özelliği ile öne çıkmıştır. İlk olarak spiritüalist-idealist tüm felsefe okulları birleştirmeyi ve özelde Aristo ile Platon'u uzlaştırmayı hedefleyen bu akım, ikinci olarak dini inancı felsefe yoluyla temellendirmeyi ve açıklamayı hedeflemiştir (Arslan, 1999a: 12,13; Arslan, 2012; Cevizci, 2001a: 292). Evrenin oluşumunu, Tanrı'nın birliğinden yola çıkarak açıklamaya çalışan antik felsefeye mistik ve dini öğelerin katılmasıyla oluşan, insan ruhunu kaplayan derin dinsel ilgi ve kaygılara Yunan akılcılığının talepleri içinde felsefi bir cevap arayan bu akım, "*tanrısız bir kaynaktan çıkmış; madde alemine düşmüş ve yeniden ilkesine dönmek isteyen bir "muzdarip"* ruh anlayışına dayanır [ve] ruhun bu ilkesine dönüşü, kurtuluşu ve mutluluğu ifade eder" (Arslan, 1999a: 12).

Yeni-Platonculuk akımının İslam dünyasına miras kalan bu yüzü dini öğretilerle bilim alanını birleştirmeyi çalışan İslam düşünürlerinin görüşlerini şekillendiren oldukça olanaklı bir çerçeve yaratmıştır. Bu anlamda Farabi antik yunan eserlerini dini öğretilerle birleştirerek, akla dayalı yöntemi İslam dünyasında geliştiren, öncü kişi olmuştur (Arslan, 1999a: 13). Yeni Platonculuk akımının izdüşümü olarak Farabi'nin geliştirdiği metafizik düşünce kurgusu içerisinde akıl yoluyla üretilen felsefe, Tanrı'ya ulaşmanın ayrıcalıklı yollarından biridir ve bu çaba insanı mutluluğa götürecektir yegâne yol olarak görülmüştür.³ Bu noktada mutluluk (saadet) insanın yaradılış sebebi olarak tüm düşünce sistemi içerisinde belirginleşirken (Najjar, 1964: 78'den akt. Aydın, 1973:303, Farabi, 2001), mutluluğa erişme olarak belirlenen bu üst hedef, özetle "ilk olana" akıl yoluyla ulaşma çabasının bizatihi kendisi olarak görülmüştür.

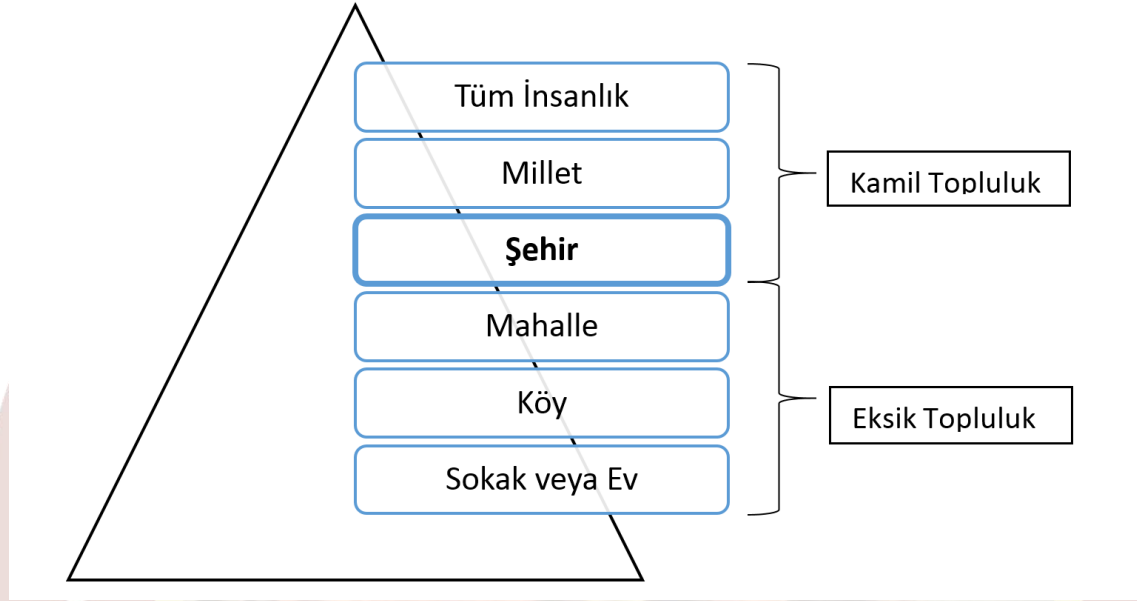
Farabi'nin metafizik ağırlığı olan bu düşünce sistemi içerisinde şehir ayrıcalıklı bir düzey olarak belirlemiştir. Çünkü Farabi'ye göre "*kendini devam ettirmek ve en üstün mükemmelliğini elde etmek için*

²Yeni Platonculuk Felsefesi'ne ilişkin kapsamlı bilgi için Bkz. Ahmet Arslan (2012), İlkçağ Felsefe Tarihi 5, Platinos, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi, (2. Baskı) İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

³Farabi'de mutluluğa erişmenin yolu olarak "erdem", İlk İlke'ye (Allah'a), diğer ilkelere (meleklerle), evrenin İlk İlke'den meydana çıkmış olduğuna, inanmaya bağlı olarak oluşur (Özev, 2005: 13).Tüm bu işleyişi kavrayabilmenin yolu akıldır ve Farabi, "Medinetü'l Fazıla" adlı eserinde aklın çeşitlerini ele almıştır.

birçok şeye muhtaç olan” insanlar bir arada bulunmak zorundadırlar (Farabi, 2017: 97). Bu noktadan itibaren de bireyin mutluluğa erişme arzusu bireysel bir ahlak felsefesinden öte Farabi’de toplumsal bir nitelik kazanmıştır. Farabi, sınıflandırması içerisinde toplulukları “kâmil topluluk” ve “eksik topluluk” olarak ikiye ayırırken bu sınıflandırma içerisinde evrensel bir kavrayışı öne çıkarmıştır (Farabi, 2001: 79). Yani bir arada bulunma ve yardımlaşma durumuna önem addeden Farabi’nin düşünce sistematğinde tüm insanlık (dünya), milletler ve şehir halkı kâmil toplulukları oluştururken; köy, mahalle, sokak, ev eksik toplulukları temsil eden ve tüm farklılıklarıyla beraber hiyerarşik bir düzende birbirine bağlı düzeyler (ölçekler) olarak yer almışlardır.

Şekil 1: Farabi’nin Topluluklar Hiyerarşisi

Toplumu adeta bireyi biçimlendiren mekanizma olarak gören Farabi’nin kurduğu bu hiyerarşik kavrayış içerisinde şehir stratejik bir yere sahiptir. Çünkü Farabi’ye göre şehir, en yüksek iyilik ve olgunluğun en yüksek mertebesinin yaşanabileceği ölçek olarak görülmüştür.⁴ Bu doğrultuda şehir faziletli bir yaşam ve evrensel düzen kurmak için şekillendirilmesi gereken ana ölçektir. Bu stratejik ölçeğe ilişkin Farabi kendi düşünce sistematği içerisinde faziletli şehir olanlar ve olmayanlar olarak ikili bir ayırım ortaya koymuştur.

Felsefi düzeyde mutluluğa erişme çabasında olan insanların oluşturduğu faziletli şehir bir yandan evrensel düzeyde saadetin üzerine inşa edileceği ölçek ve düzlem olarak belirginleşirken, faziletli şehirlerin karşısında olan şehirler; Cahil Şehir⁵, Fâsık (bozuk) Şehir, Değişmiş (mubaddala) Şehir ve Sapkın (dâlla) Şehir olmak üzere dört çeşit olarak tanımlanmıştır. Bu şehirlerden cahil şehir erdemli bir topluma (ve insanlığa) erişmek amacıyla mutluluğun felsefi anlamda arandığı bir şehir olmanın çok ötesinde beden ihtiyaçları, şan şöhret, haysiyet ve güç gibi dünyevi arzuların biçimlendirdiği şehirler olarak resmedilirken; bozuk şehir düşünce olarak fazıl şehir gibi düşünüp, cahil şehir insanı gibi davranan şehirler olarak betimlenmiştir. Değişmiş şehir ise, önceden fazıl şehir gibi düşünüp sonradan düşünceleri değişmiş olan şehir iken, sapkın şehir insanların ve şehrin liderinin sapkın düşüncelerinin olduğu şehir olarak tanımlanmıştır (Farabi, 2017: 111-115).

⁴“En üstün iyilik ve en büyük mükemmelliğe ilkin ancak şehirde ulaşılabilir, şehirden daha eksik olan bir toplulukta ulaşamaz” (Farabi, 2017: 98).

⁵Farabi eserinde Cahil Şehir içerisinde yaşayan toplulukların arzu ve davranış biçimlerine göre Zaruret Şehri, Ticaret (beddâle) Şehri, Bayağlık ve Bedbahtlık Şehri, Haysiyet ve Keramet (karama) Şehri, Kaba Kuvvet (tagallub) Şehri, Demokratik (cima’iyya)Şehir olarak alt sınıflara ayırdığını belirtmiştir. Sayılan tüm bu şehir halklarının temel özelliği davranış biçimlerinin ve arzularının tamamıyla bu dünyaya dönük olmasıdır (Farabi, 2017: 111-112, Farabi, 2001: 91-93, şehirlerin isimlendirmelerinde Farabi’nin kitabının iki çevirisinden de faydalanılmıştır).

Farabi, şehir ölçeğinde faziletli olanlar ve olmayanlar olarak ikili ayrımı ortaya koyduktan sonra mutluluğa erişme yolunda şehirleri biçimlendiren mekanizma olarak siyaseti gündeme getirmiştir.⁶ Farabi'nin metafizik düşünce sistematığında ahiret ve nesnel dünya ayrımından öte bu iki yapının birlikteliğini esas alan ve bu birliktelik üzerine inşa edilen siyaset kurumu, hem bu dünyayı şekillendiren hem de ahiret yaşamı için nihai hedef olan erdemli mutluluğa erişme yolunda "stratejik bir araç" olarak ele alınmıştır. Bu anlamda şehir ve siyaset ilişkisi çerçevesinde Farabi'de merkezi bir yere sahip olan "saadetin temini için iki şey gereklidir: Saadetin nasıl bilineceği ve nasıl elde edileceğini gösteren bir sanat; bu sanatın uygulanabileceği bir yer. Bu sanat siyasettir [ve] onun uygulanma safhasında konacağı yer ise Fazıl şehirdir" (Aydın, 1973: 305). Görüleceği üzere Farabi birey ölçeğinde, ahiret odaklı bir ahlak felsefesinden öte siyaseti, bu dünyayı şekillendirmek ve mutluluğa erişmenin yolu olarak düşünce dünyasının merkezine yerleştirmiştir. Yani Farabi'nin düşünce sistematığı içinde şehir bir yandan en üst ideal olarak mutluluğa erişmenin stratejik ölçeğiyle, bu amaçla doğrudan ilişkili biçimde siyasetin de ögesi konumuna gelmiştir.

Ancak Farabi şehir ve siyaset arasındaki ilişkiyi evren seviyesinde var olan organik bakış açısının uzantısı biçimde ortaya koymuştur. Kozmoz seviyesinde var olduğunu iddia edilen ve en tepedeki varlığa mutlak kusursuzluk anlamı yükleyen bakış açısının (Farabi, 2017: 1-28) yansıması olarak şehri yöneten lider de bir organik yapı olarak betimlenen şehrin hiyerarşik seviyede en tepesinde var olmakta ve hatta şehri yaratan ana unsur olmaktadır. Kısaca Farabi bu bakış açısı içerisinde sıkı bir hiyerarşik düzen ve bu hiyerarşinin en tepesindeki mutlak bir kusursuzluk anlamı yüklemiştir. Bu anlamda otoriter bir yönetim tarzına dayanan felsefi kurguyu olumlayan Farabi (Cevizci, 2001b: 139), faziletli şehrin yöneticisi ile şehir arasındaki ilişkiyi "Nasıl ki bedende, emredici organ [kalp] tabiatı gereği kendisi ve özel nitelikleri bakımından bütün organların en mükemmeli ve en tamı ise, ...aynı şekilde şehrin yöneticisi de özel nitelikleri bakımından şehrin en mükemmel parçasıdır" (Farabi, 2017: 101) biçiminde tanımlamıştır.

Farabi'nin düşünce sistematığında şehrin neredeyse varoluşunu borçlu olduğu lider, yöneticiden öte şehrin kurucusudur. Farabi'nin bu konuya ilişkin görüşü: "nasıl ki kalp ilk olarak meydana gelirse, daha sonra beden diğer organlarının varlığının, onların kuvvetlerinin meydana gelişinin, onların kendilerine has olan varlık sırası içinde ortaya çıkışlarının sebebi olursa...aynı şekilde şehrin yöneticisinin de ilk olarak varlığa gelmesi, sonra onun [şehrin] kısımlarının, ...ortaya çıkışlarının nedeni olması gerekir" (Farabi, 2017: 101, 102) biçimindedir.

Açık biçimde görülmektedir ki Farabi'ye göre şehrin varlığı lider kişinin varlığının bir sonucudur. Bu düşünce sistematığında lider neredeyse kendi karakteriyle şehrin karakterinin doğrudan belirleyeni, aynı zamanda varlığı ile şehrin varlığına olanak sağlayan kişidir. Yani liderin varlığı ve değişimi doğrudan şehri biçimlendirmektedir. Bu metafizik sistematik, doğal sonuç olarak ortaya lider kültürünü çıkarmıştır. Bunu Farabi kendi anlayışı ile şu şekilde ortaya koymuştur: "En büyük reis, mensup olduğu zümreden hiçbir şahsın reisliğini kabul edemez. Nasıl ki bedende reis olan uzuv, başka bir uzvun reisliğini kabul edemez. Herhangi bir topluluğun reisi de bu durumdadır...[ve] Fazıl şehirdeki bütün işlerin hedefi, reisin bizzat kendisi olmalıdır" (Farabi, 2001: 84,85). Şehir ve lider arasındaki ilişki, liderin sahip olduğu ayrıcalıklı özellikler üzerinden şekillenmektedir ve liderin sahip olduğu tüm özellikler faal akıl aracılığıyla dolaylı olarak bizzat Tanrı'nın kendisinden alınmaktadır. Farabi'nin düşünce sistematığında lider kültü ile beraber bu figürün tamamlayıcı olarak mutlak monarşi ve teokrasi ortaya çıkmıştır (Arslan, 1999b: 28,29).

Çağının en parlak düşünürlerinden olan, şehir ve şehir yöneticileri üzerine ilk düşünceleri ortaya koyan Farabi, metafizik kurgu içerisinde geliştirdiği organik bakış açısı çerçevesinde şehri önceleyen ve önemle altını çizen bir kavramsallaştırmayı ortaya koymuştur. Farabi ile ilgili olarak birçok çalışmada "Faziletli Şehir" adlı eserde ele alınan şehir değil esasen devlet yönetimi olduğu belirtilse de (Arslan, 2017; Aydın, 1973) bu eser içerisinde ortaya konulan hiyerarşik sistemde şehir ölçeğinin net şekilde

⁶Farabi (2000: 12)'nin düşünce sistematığı içerisinde "insanın elde etmek zorunda olduğu olgunluğun ne ve nasıl olduğunu, ona ulaştırılan vasıtaları elde etmek için yararlı olacak şeylerin neler olduğunu ve olgunluğun yolunu tıkayan engellerin nelerden ibaret bulunduğunu, her birinin neden ve niçin mevcut olduklarını bildiren ve ayırt eden bilim" olarak tanımlanan siyaset "ferdi konu olan ahlakın tersine,.... bir toplumu bir milleti ve hatta bütün dünyayı konu edinir" (Farabi, 2012: 16).

altının çizildiği görülmektedir. Klasik yöntemlerle bu dünyayı gelip geçici bir süreç-mekan olarak gören ve ahireti önceleyen birey odaklı ahlak felsefesinin yerine bu dünyayı akıl yoluyla biçimlendirerek, mutluluğa erişmeyi hedefleyen Farabi, bu anlamda şehir ölçeğinin stratejik önemini keşfetmiş, bu anlamda siyaset –şehir ilişkisini dönemi içerisinde öncü ve yaratıcı biçimde ele almış bir düşünürdür. İslam Dini'nin gerekliliklerini akıl yoluyla ele alıp siyasetin konusu haline getirmesi, bu kurgunun pratik alanı olarak şehir ölçeğini işaret etmesi, çağının koşulları içerisinde oldukça ileri ve öngörülü bir düşüncedir. Diğer taraftan da evrensel anlamda düşünüldüğünde akli önceleyen yöntemi içerisinde ortaya koyduğu dil Antik Yunan'da Platon (ideal devlet) ile 16. yy' da ortaya çıkan mekân kurgularını ele alan ütopyalara doğru uzanan süreç içerisinde bugüne kadar yeterince vurgulanmamış bir geçiş basamağı olarak görülebilir.

İbn Haldun: Medeniyet Meselesi Olarak Şehir

Tıpkı Farabi gibi şehir yaşamını önemseyen ve yücelten İbn Haldun'un "Mukaddime" adlı eserinde şehir "*topluluklar halinde bir araya toplanarak dünyayı imarın en son basamağı*" olarak tanımlamıştır (İbn Haldun'dan akt. Taşçı, 2014: 46; İrgat, 2017: 169). Yerleşimler arasında kır-kent ayrımının öncüsü sayılabilecek biçimde şehri kendi yaşadığı dönemde göçebeliliğin zıddı üzerinden tanımlayan İbn Haldun; şehri kültürel, ekonomik ve mimari açıdan ele almış, medeniyet, şehir ekonomisi, şehir kültürü ve iktidar üzerine çok boyutlu ve dönemi içerisinde oldukça gelişmiş sayılabilecek biçimde önermelerde ve açıklamalarda bulunmuştur.

İbn Haldun öncelikle şehir yaşamını göçebe yaşama göre ekonomik ve mimari anlamda daha ileri bir düzey olarak görmüştür. Zaten ona göre şehir yerleşik (hadari) toplumlara özgüdür. Bu durumu İbn Haldun "*...bina inşa etmek ve şehir kurmak, refah ve rahatın icabı olan hadari temayüllerindedir. Bu işe bedevilikten ve onun gösterdiği hususiyet ve temayüllerden sonra gelinir. Ayrıca şehirlerde ve kasabalarda abideler, muazzam eserler ve büyük binalar mevcuttur*" (İbn Haldun, 2005: 629) cümlesiyle ifade etmiştir. Ayrıca İbn Haldun şehirlerin estetik gelişmişlik düzeyleri ile yerleşik hayata geçiş süreci arasında da doğrudan ilişki olduğunu⁷ ve mimarlığın, yerleşikliğin ilk ve en eski sanatı olduğunu belirtmiştir (İbn Haldun, 2005: 730).

Görüleceği üzere İbn Haldun yerleşikliği bedevilikten sonra gelen ve daha gelişmiş bir kültürel katman olarak görmüştür. Temelde medeniyet kavramının hangi koşullarda ve nasıl oluştuğunu ve kalıcı hale gelebileceği problemi üzerine odaklanan İbn Haldun için şehir, muazzam eserler ve büyük binalar ile kurulu bir alan olarak medeniyetin temsil edildiği yerdir. Ancak İbn Haldun medeniyeti salt fiziki bir görünüm ve göçebe dünyadan farklı bir çehre olarak algılamamış ve bu görünümü yaratan unsurlar, koşullar üzerine düşünce dünyasını genişletmiştir. Tam bu noktada İbn Haldun, şehirlerin kamusal yüzünü ve ekonomik anlamını görmüştür. Şehirlerdeki tüm o ihtişamlı yapıların çoğunlukla hükümdarlar tarafından işletilen zor aygıtlarının etkisiyle, kamusal emeğin neticesi olarak ortaya çıktıkları tespitinde bulunmuştur.

"*Şehirlerde ve kasabalarda abideler, muazzam eserler ve büyük binalar mevcuttur. Bu gibi yapılar, özel kişilere değil, umuma mahsustur. O halde bu çeşit binalar birçok elin bir araya gelmesine ve çok sayıda kişinin yekdiğerine yardımcı olmasına ihtiyaç gösterir. Bu gibi şeyler herkes için aynı derecede şiddetle ihtiyaç duyulan zaruri hususlar olmadığı için, halk ona gönüllü ve hevesli olarak veya mecbur bir şekilde yönelmez. Daha açıkçası halkı buna zorla sevk etmek icabeder*" (İbn Haldun.....:629)... "*Şehirlerin kurulması, ancak işçilerin bir araya gelmesi, bunların çokluğu ve birbirine yardımcı olmalarıyla mümkün olur*" (İbn Haldun, 2005: 632).

Görüleceği üzere İbn Haldun, şehirleri farklı kılan estetik gelişmişlik ve fiziki görünümün ardında yatan sebebin sermayenin ve kamusal emeğin yoğunlaşmasıyla oluşan şehir ekonomisi olduğunu parlak şekilde fark etmiştir. İbn Haldun'a göre kentler vasıflı emeğin ve sermayenin biriktiği yerdir. Bu kapsamda İbn Haldun şehirdeki en önemli unsurlardan birini pazar ve ekonomik işleyiş olarak görmüş ve çarpıcı şekilde emeği öne çıkarmıştır. "*Kazanç emeğin değerinden ibarettir. (Mekasip, kıyem-i a'maldan başka bir şey değildir. İstihsal edilen bir malın ve hizmetin kıymeti, onu elde etmek için*

⁷ "*iş ve sanatlar (a'mal-sanai) da, ummanca gelişmiş ve ilerlemiş şehirlerde bulunur*" (İbn Haldun, 2005:657). "*Şehrin umranı gerilemeye yüz tutar ve oradaki nüfus seyrekleşmeye başlarsa, bundan dolayı sanatar da azalır*" (İbn Haldun, 2005: 651).

harcanan emeğin değerine tekabül eder)” (İbn Haldun, 2005: 652) ifadesinde görüleceği üzere İbn Haldun ekonominin temeline emeği koymuştur. Şehir bu anlamda onun için emeğin ve artık ürünün (sermayenin) yoğunlaştığı yerdir. Şehir yaşamının, göçebe yaşamdan farklılığını yaratan temel unsuru pazar ve ekonomi olarak gören İbn Haldun ayrıca emek, sermaye yoğunluğunun kent mekânına yansıyan yüzü olarak artık ürün ile kentlerin büyüklüğü arasında doğrudan ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Mukaddime’de bu konuyla ilgili metin şu şekildedir:

“Bilinmelidir ki, umran itibariyle mükemmel olan, yörelerinde müteaddit milletler yaşayan ve nüfusu çoğalan bölgeler ahalisinin ahvali genişler, (iktisadi vaziyeti düzelir ve ilerler). Malları ve şehirleri çoğalır, devletleri ve memleketleri, (hanedanlıkları ve sultanlıkları) büyür. Bütün bunların sebebi, yukarıda bahsettiğimiz gibi (bu gibi yerlerde) emeğin (a’mal ve hizmetlerin) çok bulunması ve ileride anlatacağımız gibi onun servet sebebi olmasıdır. Bu servetten, ora sakinlerinin zaruri (ve iptidai ihtiyaçları) tam olarak karşılandıktan sonra, umranın miktarına ve kesretine (hacmine ve genişliğine) göre büyük bir fazlalık (el-fazlatu ’l-baliğa, artık, greatsurplus) hasıl olur” (İbn Haldun, 2005: 661).

Görüleceği üzere İbn Haldun kentlerin oluşumunda temel unsuru ekonomi olarak görmüş ve hatta çağına göre oldukça ileri bir düşünce sistematığı içerisinde kentlerin ortaya çıkışlarıyla birlikte büyüklük ve gelişmişlik seviyelerinin artık değer ile ilişkili olduğu tespitini ortaya koymuştur. Örneğin gelişmiş şehirlerin gelişmemiş şehirlere nazaran estetik açıdan daha ileri düzeylere eriştiğini; bunun da kentleri ayırtıran temel özelliklerden biri olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İbn Haldun kent mekânının estetik ve mekânsal kurgu açısından iktidarın sembollerini taşıdığını basitçe, ancak öncü şekilde ortaya koymuştur. Kenti ekonomik olarak açıkladığı bölümlerde İbn Haldun iktidarın güç sembolleri olarak mekân üretimi ile ekonomik ilişki arasında doğrudan bağ kurmuş ve bunu aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

“... zenginlik artar, (iktisadi) ahval genişler, refah ve servet ortaya çıkar, pazarların hareketlenmesi sebebiyle hanedanın vergi gelirleri çoğalır. Bunun sonucu olarak devletin malı fazlalaşır, kudreti azametinin zirvesine yükselir. Çeşit çeşit kale (istihkâm, tahkimat) ve hisarlar meydana getirme, kasabalar kurma muhkem şehirler inşa etme yoluna gider” (İbn Haldun, 2005: 661-662).

Şehri iktidarı besleyen ekonomik ilişkilerin yoğunlaştığı ve iktidarın kurguladığı mekân temsillerinin bulunduğu yer olarak tanımlayan İbn Haldun, mekân ve iktidar arasındaki ilişkiyi ayrıca o dönemki medeniyetlerin kendilerini mekânsal olarak temsil etmek için, başkentlerini taşımaları ve yeniden inşa etmeleri üzerinden örnekleyerek ortaya koymuştur.⁸ İbn Haldun’a göre iktidarı tesis etmenin en etkili yolu mekânda kendini ifade etmektir ve *“büyük şehirleri ve ulu abideleri, sadece güçlü hükümdarlıklar inşa edebilir”* (İbn Haldun, 2005: 631). Bunun içinde eski iktidarın temsillerinin silinip, yeni iktidarın temsilleri mekânda kurgulanmalıdır. Bunu da İbn Haldun *“Yeni hanedanlığın tabiatı, önceki hanedanlığın (ve iktidarın) eserlerini mahvetmek ve izlerini silmektir”* (İbn Haldun, 2005: 682) cümlesiyle ortaya koymuştur. Mukaddime’nin bir başka yerinde ise *“...hanedanlığın ve devletin ömrü o şehrin de ömrü olur, şehir hanedanlık kadar yaşar”* (İbn Haldun, 2005: 630) cümlesiyle iktidar ve şehir arasındaki varlık ilişkisinin doğrudan birbirini yarattığını öne sürmüştür.

İbn Haldun’un iktidar-mekân ilişkisi üzerine düşüncelerinde altı çizilmesi gereken bir diğer nokta ise, iktidarın etki alanında yaşayan insanların kültürel ve mekânsal kompozisyonudur. İbn Haldun güçlü bir iktidarın homojen bir nüfus yapısına ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. İbn Haldun’a göre *“Çok sayıda kabileler ve çeşit çeşit cemaatlerin bulunduğu topraklarda, sağlıklı bir devletin kurulması az vakidir. Bunun sebebi görüş ve arzularındaki ihtilaftır. Hanedanlık dâhilindeki (inancın) ve temayülün ardında ona karşı direnen bir asabiye⁹ mevcuttur”* (İbn Haldun, 2005: 386). İbn Haldun burada iktidarın kurumsallaşmasının yolunu (istek ve arzuda) tek tipleşmiş, homojenleştirilmiş bir topluluk yaratmak olduğunu öne sürmüş ve bunu örneklerle açıklamaya çalışmıştır.¹⁰

⁸Bu tespit doğrultusunda İbn Haldun Selçuklular’ın Bağdat’tan İsfahan’a, Arapların Medain’den vazgeçerek Kufe ve Basra’ya, Abbasilerin Şam’dan Bağdat’a taşınmalarını örnekleriyle sunmuştur (İbn Haldun, 2005: 681).

⁹ Aynı soydan gelenlerin ya da aralarında yakınlık bulunanların inandıkları değerlerle, muhaliflere karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusu.

¹⁰ Örnekler için bkz. (İbn Haldun, 2005: 686-688).

Görüleceği üzere İbn Haldun gözlem, örnek, tarihsel ve coğrafi perspektif içerisinde çalışmalarını yürütmüş, bu doğrultuda kente ilişkin görüşlerini açıklamıştır. Şehri statik bir birim olarak değil, sosyal ve siyasal kurumlardaki ve bunları biçimlendiren üretim planındaki değişimleri gözetererek ele almış (Hassan, 1977: 248, 249) olan İbn Haldun'un kente ilişkin görüşleri ekonomiyi, sosyolojiyi ve siyaseti içine alan bir çerçeveye sahiptir. Bu anlamda oldukça ileri sayılacak bir gözlem ve analizle şehirlerin kırsal kesimden farklılaşmasını ve şehirlerin gelişmişlik derecelerindeki farklılıkları ekonomi ve sosyolojiyi temel alarak açıklamıştır. Hatta İbn Haldun bu gelişmiş, somut gözlem ve deneyime dayalı yöntemi içerisinde kent planlamasına yönelik kimi kriterleri “*Şehirler planlanırken riayet edilmesi lazım gelen hususlar ve bunlara dikkat edilmemesi halinde ortaya çıkan durumlar*” bölümünde açıklamıştır (İbn Haldun, 2005: 635-638). Bunun yanında İbn Haldun mekân ve siyaset arasındaki ilişkiyi inceleme alanında tutmuş ve yine dönemi içerisinde ileri sayılabilecek bir şekilde şehrin emek ve sermayenin (artık ürünün) yoğunluğu ile doğru orantılı gelişim süreci olduğunu ortaya koymuştur.

SONUÇ:

Farabi ve İbn Haldun İslam medeniyetinin ekonomide, siyasette ve düşünce dünyasında batı medeniyeti ile kıyaslandığında ileride olduğu dönem içerisinde öne çıkmış düşünürlerdir. Bu iki düşünür de şehri önemsemişler ve kendi düşünce sistemleri içerisinde şehri ayrıcalıklı bir yere koymuşlardır. Farabi şehri en üst ideal olarak koyduğu evrensel ölçekte mutluluğa erişmenin stratejik ölçeği olarak tanımlarken, İbn Haldun yerleşiklik-göçebelik ilişkisi üzerinden kurduğu yazınında şehri medeniyetin en üst seviyesi olarak tanımlamıştır.

Farabi şehir üzerine yazınında metafizik¹¹ ve kısmen ütopyacı bir dil kullanırken, İbn Haldun daha çok somut veriler üzerinden hareket etmiştir. Coğrafya, fiziki büyüklük, tarihsel süreç, sosyolojik yapı ve ekonomiyi şehirlerin oluşumunu ve gelişimini etkileyen unsurlar olarak belirten ve bu değişkenler üzerinden oluşturduğu varsayımlarını tarihsel derinliği ve coğrafi genişliği olan örnekler üzerinden ispat etmeye çalışan İbn Haldun, Farabi ile kıyaslandığında şehri daha karmaşık ve nesnel bir çerçevede ele almış ve somut verilere dayanarak incelemiştir. Hatta ekonomi ile ilişkisini ele aldığı bölümler içerisinde şehri; artık değer biriktiği, sermaye ve emeğin yoğunlaştığı yer olarak ele alması açısından İbn Haldun'un dönemine göre oldukça ileri seviyede bir düşünce dünyasına sahip olduğu görülmektedir.

Her iki düşünür de şehir ve iktidar (lider) arasındaki ilişkiyi ele alırken, Farabi metafizik düşünce içerisinde geliştirdiği organik bakış açısının sonucu olarak şehri bir yandan organizma olarak tanımlarken, lideri adeta bu organizmanın varlık sebebi ve belirleyeni olarak ortaya koymuştur. İbn Haldun ise kendi yöntemi içerisinde bu ilişkiye daha nesnel veriler üzerinden yola çıkarak yaklaşmıştır. Bu anlamda lider İbn Haldun'un düşünce sistematiğinde Farabi'de olduğu gibi şehirlerin ortaya çıkışını açıklayacak seviyede öne çıkan hâkim figür değildir. İbn Haldun lider figürünü kültürleşirmenin ötesinde, iktidar-mekân ilişkisini basit ama öncü şekilde tespit etmiş ve iktidar sahipleri tarafından kentsel mekândaki belirli fiziki yapıların (yapım veya yıkım olarak) otoritelerini tesis etmek veya tahakküm etmek amacıyla kullanıldığını örnekleriyle ortaya koymuştur.

Sonuç itibariyle her iki düşünür de şehir üzerine kendi dönemleri içerisinde oldukça özgün ve kimi noktalarda öncü sayılabilecek tespit ve varsayımlarda bulunmuşlardır. Bu anlamda tarihsel gelişim süreci içerisinde iki düşünür çokça referans verilmemiş olsalar da kent üzerine gelişen düşünce dünyamızda önemli birer basamak olarak yer almışlardır.

KAYNAKÇA:

Arslan, A. (1999a). *İslam Felsefesi Üzerine*. Ankara: Vadi Yayınları.

Arslan, A. (1999b). *Çevirenin Önsözü. Mutluluğun Kazanılması* (Yaz. Farabi) Ankara: Vadi Yayınları.

Arslan, A. (2017). *Sunuş. İdeal Devlet* (Yaz. Farabi) İstanbul: Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları.

¹¹Farabi'nin metafizik anlayışı hem nesnel dünyayı hem de ahiret anlayışını içeren bütünlüklü bir anlayışa sahiptir. Farabi'nin düşünce sistematiğinde bedenle ruh, ahlak ile siyaset, bireysel kurtuluş ile toplumsal faaliyet arasında bir uyumsuzluk, zıtlık söz konusu değildir. Metafizik düşünce sistematiği içerisinde her şeyin Tanrı'dan çıktığını, tanrısal tözün modifikasyonu olduğunu düşünen Farabi en büyük sorunsal olarak ortaya koyduğu saadete erişmeyi de bu noktada Tanrı'ya erişmek olarak tanımlar ve “*Farabi bu noktaya ulaşmak için dünyayı reddetmeyi, ondan kaçmayı değil, onu aşmayı öğütler*” (Aslan, 2017: 18).

- Aydın, M. (1973). Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Saadet Kavramı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(1): 303-315.
- Cevizci, A. (2001a). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Asa Kitabevi.
- Cevizci, A. (2001b). *Ortaçağ Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Asa Kitabevi.
- Duri, A. (1992). Hükümet Kurumları, R.B.Serjant, (Der.) *İslam Şehri: İçinde 67-88*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Farabi (2000). *Mutluluğun Kazanılması*. İstanbul: Şehir Yayınları.
- Farabi (2001). *El-Medinetü'l Fazıla*. Ankara: MEB Yayınları, ABC Matbaası.
- Farabi (2012). *Es-SiyaseTü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcuat*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Farabi, (2017). *İdeal Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları.
- Hâkim, B. S., (2008). *Arabic-IslamicCities: Buildingand Planning Principles*. London: Kegan Paul International Limited.
- Hassan, Ü. (1977). *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- İbn Haldun (2005). *Mukaddime*. (4. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İrğat, M. (2017). *Tarihselcilik Düşüncesi Bakımından İbn Haldun*. Hiper Yayınları, İstanbul.
- Najjar, F.M. (1964). *Kitab as-Siyasa al-Madaniyya (Siyasa)*, Beyrut.
- Özev, M. H. (2005). *Kutubalı İbnRüşd'ün Platon'un Devlet'ine Düştüğü Şerh, Siyasete Dair Temel Bilgiler*. İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.
- Taşçı, H., (2014). *Bir Hayat Tarzı Olarak Şehir, Mekân, Meydan*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.